

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/Issue 3 (Aralık/December 2020), s. 71-79.
|| Geliş Tarihi-Received: 23.10.2020
|| Kabul Tarihi-Accepted: 01.12.2020
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675

Türkçede “Tengri / Tanrı” Kavramı Bir Örtmece Midir?

Is The Concept of “Tengri / God” a Euphemism in Turkish?

Ferhat KARABULUT*
Yusufhan GÜZELSOY*

Öz

Hemen her dilde, hoş karşılanmayan, insanda iğrençlik veya korku uyandıran sözcükler vardır. Bu sözcükler, daha çok tabu kaynaklıdır ve kullanımı hoş olmayan yasaklı sözcüklerdir. Bu tür olumsuz çağrışımlı sözcüklerin yerine, insanlarda olumlu duygular uyandıran başka sözcükler kullanılır. Kötü çağrışımlı sözcüklerin yerine kullanılan bu sözcüklere “örtmece” veya “güzel adlandırma” denir. İnsanlar bazen çok fazla saygı duydukları varlığın adını ulu orta söylemenin endişesini taşırlar. Bu durum, saygı ile korku karışık bir duygudan ortaya çıkar. Toplumlar, bazen yüce varlıkların asıl adlarının verdiği yükten kurtulmak için, “örtmece” yoluna başvururlar. Saygı ile korkuyu birlikte yansıtan varlıkların başında ise “Tanrı” ve olağanüstü varlıklar gelir. Bu nedenle birçok toplum, Tanrı'nın gerçek adı yerine ya başka bir sözcük kullanırlar ya da adını söylemeden Tanrı'yı anarlar. Birçok toplumda “Tanrı” ve “gök” (üstte bulunan varlık) birbiriyle eşanlamlı olarak kullanılır ve birbirlerinin yerine geçerler. Türklerin bilinen en eski sözcüklerinden biri de “tengri”dir. Bu sözcük, eski dönemlerde hem “gök” hem de “Tanrı” anlamlarında kullanılmıştır.

Bu çalışmada, Eski Türkçeden itibaren rastladığımız hem “gök” hem de “Tanrı” anlamına gelen “tengri” kelimesinin, örtmece (güzel adlandırma) olup olmadığını tartıştık.

Anahtar Sözcükler: Tanrı, Tengri, örtmece, güzel adlandırma, Türkçe.

Abstract

In almost every language, there are unwelcome words that arouse disgusting or fear to people. These words are mostly of taboo origin and are prohibited words that are unpleasant to use. Instead of such negative associative words, other words that evoke positive emotions in people are used. These words, which are used in place of bad associative words, are called “euphemism” or “beautiful naming.” People sometimes worry about saying the name of the being they respect so much. This situation arises from a mixed feeling of respect and fear. Societies sometimes resort to “euphemism” in order to get rid of the burden given by the real names of supreme beings. One of the beings that reflect respect and fear together are “God” and extraordinary beings. For this reason, many societies either use another word instead of God's real name, or speak of God without saying his name. In many societies “God” and “heaven” (the upper being) are used interchangeably as “synonymous” with each other. One of the oldest known words in Turkish is “tengri”. This word was used in ancient times to mean both “sky” and “God”.

* Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye, e-posta: ferhatkarabulut@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5039-9580.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye, e-posta: yusufhanguzelsoy@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9244-5175.

In this study, we discussed whether the word "tengri", which means both "sky" and "God", which we have come across since Old Turkish, is euphemistic (beautiful naming).

Keywords: God, Tengri, euphemism, beautiful naming, Turkish.

Giriş

Örtmece; korku, saygı, tikslenme gibi duygularla toplum tarafından kabul gören tabular nedeniyle bir sözcüğün açıkça ifade edilmemesi; bu nedenle hiç anılmaması ve yerine başka bir sözcüğün kullanılmasıdır. "İnsanlığın var oluşuyla var olan ve değişik boyutlarda her toplumda o toplumun hayat anlayışına bağlı olarak yaşamaya devam eden" (Karabulut ve Ospanova 2013: 124), örtmece, "anlam değişmediği hâlde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır" (Demirci 2017: 313).

Din ile ilgili sözcüklerin genelde korku ve saygıya neden olan tabulara dayandığını söylemek mümkündür. Birçok toplum inandığı yaratıcıdan var olduğuna inandığı varlıklara kadar saygı ve korkuya dayalı olarak örtmecelere başvurmuştur. Bunun bizim toplumumuzdaki en bilinen örneği "üç harfliler" veya "iyi saatte olsunlar" ifadeleridir. Bunlar birer örtmecedir ve korkuya dayalı olduğu bilinmektedir. Bu noktada isim ve varlık ilişkisine dikkat çekmek gerekir. İsimler varlıklarla özdeşleştirildiği için adeta büyü birer sözcük gibi görülebilir, korkulan bir varlığın, ismi anıldığında geleceğine inanılabilir.

Örtmece yapılırken "güzel adlandırma" veya "kötü adlandırma" yollarına başvurulmaktadır. Uluslararası literatürde güzel adlandırmanın karşılığı Yunanca kökenli "euphemismus" (iyi, uğurlu söz söyleme) sözcüğüdür (Aksan 2015: III. Cilt, 98). Bazı çalışmalarda güzel adlandırma veya euphemism, örtmecenin karşılığı olarak verilmektedir. Ancak örtmece sadece güzel adlandırma yoluyla yapılmamaktadır çünkü örtmece yaparken güdülen tek amaç sözcüğün daha güzel ifade edilmesi değildir. Tasvip edilmeyen ancak söylenmesi hoş olmayan davranış veya işlerden söz edilirken kötü adlandırmayla örtmece yapılabilir. Örneğin, Anadolu'nun bazı yerlerinde "orospu" yerine "eğri", "düşkün", "düşkün kadın" (Çelik 2011: 23) gibi ifadeler kullanılabilir ki bunları güzel adlandırma saymak pek doğru olmasa gerektir. Basit bir mantıkla eğer güzel adlandırma varsa kötü adlandırma da vardır, diye düşünebiliriz. Bu da "dysphemism" ve "cacophemism" kavramlarıyla karşılanmaktadır (Demirci 2017: 320).

Saygıyla ilgili olanlardaysa genellikle "güzel adlandırma" yoluyla örtmece yapılmaktadır. Yine olağanüstü varlıklarla ilgili olduğundan büyük veya olduğundan küçük gösterme yoluyla örtmecelere başvurulabilir. Aynı şekilde "ellipsis" yoluyla sözcük gizlenebilir. Söz gelimi, "(Allah) kazadan, saklasın" şeklinde dua edilebilir. Bireyin veya toplumun inandığı, saygı duyduğu bir varlığa karşı saygısızlık olmaması amacıyla örtmeceye başvurduğu düşünülebilir.

Yaratıcının adını boş yere anmak, bazı ülkelerde cinsel imalardan veya ırkçı lakaplardan daha ağır saygısızlık sayılmaktadır (Giampieri 2017: 64). Yine aynı şekilde tanrıya karşı küfürler "açık ara en ağır küfürler kabul edilmektedir" (Giampieri 2017: 81).

Demirci, Hristiyan İngilizlerin dilindeki din bağlantılı örtmeceleri yıllara göre derlemiştir. Örneğin, "god" (tanrı) sözcüğü yerine 1350'li yıllardan 1900'lere kadar "gog", "by George", "golly", "gosh" kullanılırken, 1528'den 1934'e kadar "Jesus" (İsa) yerine "gis", "jis", "jeez", "gee" gibi sözcükler kullanılmıştır (Demirci 2008: 24). İngilizlerin bu tarz örtmeceleri ses değişiklikleri yoluyla oluşturduğunu söyleyebiliriz.

1. "Tanrı" ve "gök" ilişkisi

Yaratıcı kavramına dair inanışlar ve mitolojik tasavvurlar çoğunlukla sonsuzluk, kusursuzluk, her yerde olma, her yere ve her duruma hâkim olma anlayışı taşıdığı için olsa gerek, pek çok milletin düşüncesinde yaratıcı ile gök ya da gök cisimleri daima ilişki içinde olmuştur.

Bu ilişkinin somut örneğinin çoğu toplumda görülen, tanrı ile konuşurken veya ona dua ederken yüzün genellikle gökyüzüne dönmesidir. Bunda tanrının gökyüzünde olduğu inancının dolaylı dolaysız etkisi olduğu, yine gökyüzünün kendisinin tanrı olduğuna dair inancın etkisi olduğu düşünülebilir. Özellikle eski toplumlar için gökyüzünün ulaşılmaz olması, bilinmezliğin getirdiği gizem, sonsuz gökyüzü-kâinat tasavvuru yaratıcı inancını şekillendirmiş olabilir.

Bu inancın yansımalarına birçok dilde rastlamak mümkündür. Hollandalıların eski gök tanrısının adı "tuw" dur, bu isim "tanrı, gök babası, ışığın ve doğruluğun tanrısı, Germen dininin eski en yüksek tanrısı" anlamlarına gelmektedir (Joannes Richter, "The Sky-God Names ant the (Correlating) Personal Pronouns, Web: https://www.academia.edu/35136439/The_Sky_God_Names_and_the_Correlating_Personal_Pronouns, erişim: 15.08.2020, GMT+ 23:49). Bu ismin aynı zamanda Latince "Deus", "Deu", Grekçe "Zeus", İspanyolca "Dios", Fransızca "Dieu" isimleriyle bağlantılı olduğu açıktır. Hemen her birinin anlamı "gök tanrı" dır. Sanskritçe "Deva", bu isimlerle ilişkili olabilir. Etrüsk dilinde "Dea" bu isimle ilişkili görünmektedir (Lindsay 1872: 254). "Tin" veya "Tinia" ise hem "Deu" hem de Türkçe "tin" ve "Tengri" ile bağlantılı olabilir. Alexander William Crawford Lindsay'ın "Etruscan Inscriptions" isimli çalışmasında "Tin" veya "Tinia", "Zeus" ile ilişkili gösterilmektedir (Lindsay 1872: 250).

Sümer dilinden "tingir" veya "diğir" olarak çevrilen sözcüğün anlamı da eril ve dişi fark etmeksizin tanrılar için kullanılmaktadır. "Büyük Sümerce Sözlük"te sözcüğün karşılığı "tanrı, ilâh, tanrıça" olarak verilmiştir (Aydın 2013: 1320). Ayrıca Sümerce "yaşamak" anlamına gelen "tin" (Aydın 2013: 696) ve Türkçe "ruh" anlamına gelen "tin" de bağlantılı olsa gerektir. Jean-Paul Roux, "tin" sözcüğünün karşılığını doğrudan "ruh" (Roux 2015: 131) olarak verirken Kaşgarlı da sözcüğü "tın" şeklinde yine "ruh" (nefs) anlamında vermektedir (Bozkurt 2012: 496). Çin dilinde "tian" ve Japon dilinde "ten" de ilişkili sözcükler arasında görülebilir.

Eski Maya metinlerinde geçen ilâhlar arasında "Tangaloa", "Tui tonga" (Guliyev 2011: 96) isimleri de "tengri", "deu" sözcükleriyle benzetilmektedir. Türk halklarından Sakalar "tangara", Şorlar da "tegor" sözcüğünü kullanmaktadır (Guliyev 2011: 68).

2. Tengri örtmece midir?

Kaşgarlı Mahmut ünlü eseri *Divân-ı Lügat'it-Türk'*te yer alan "tengri" maddesinde sözcüğün anlamını "Allah" olarak vermiş ve aynı maddede şu ifadeleri kullanmıştır:

"Kâfirler -Allah'ın gazabı üzerlerine olsun- göğe tengri derler; aynı zamanda azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da tengri olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da tengriken derler. Bunların sapkınlıklarından kaçarak Allah'a sığınırız." (Bozkurt 2012: 484).

Buradan hareketle Türklerin o dönemde ve eski dönemlerdeki inançlarıyla ilgili şu iki yargıya varılabilir:

- 1- Kaşgarlı Mahmut döneminde Müslüman olmayan Türklerin inancı yozlaşmıştır. Jean Paul Roux, Türklerin normalde tek tanrılı inanca mensup

olduklarını, popüler düzlemde veya çözülme dönemlerinde tanrı sayısının arttığı şeklindeki düşünceyi dile getirmektedir (Roux 2015: 122).

- 2- Kaşgarlı Mahmut, Müslüman olmayan Türkleri her şeye "tengri" dedikleri için eleştirse de eski Türkler muhtemelen örtmece amaçlı olarak inandıkları yaratıcıya "tengri" demektedir. Bunun yanında şunu da belirtmek gerekir ki eski Türk yazıtlarında da "tengri" sözcüğünün hem yaratıcı hem de "gök" anlamında kullanıldığını biliyoruz.

Kül Tigin yazıtının doğu yüzündeki şu ifadeleri ele alalım: "Üze kök tengri asra yağız yer kılntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış. / Üstte mavi gök ve altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış." (Tekin 2014: 23-24).

Bu ifadelerde açıkça görüleceği üzere, "tengri" yani "gök", yağız yer ve insanoğlu gibi yaratılabilir bir unsurdur. Bu noktada ilâh yerine "gök" anlamı taşıdığı açıktır. Bir diğer ifade ise şudur: "Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan (...)". Talat Tekin, bu cümleyi şu şekilde çevirmiştir: "(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan (...)" (Tekin 2014: 20).

Muharrem Ergin aynı ifadeyi şu şekilde çevirmiştir: "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan (...)" (Ergin 2015: 35). Hüseyin Nâmık Orkun ise "Göge benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge Hakan (...)" şeklinde çevirmiştir (Orkun 1994: 22).

Mehmet Levent Kaya, ilgili ifadeyi şu şekilde çevirmiştir: "Gök gibi, gökte olmuş Türk Bilge Kağan (...)" (Kaya 2018: 6). Kaya, ifadeyle ilgili yaptığı değerlendirmesinde "tengri" sözünün birkaç anlamda kullanılabildiğini belirtmektedir:

"(...) Kaşgarlı'nın *Divân*'ında belirttiği biçimde, 'tengri' formülüyle yazılan ve günümüzde 'tanrı' diye yaşayan sözün gökyüzü olma yanında, diğer inanışlardaki 'ilâh', 'deity' kavramına karşılık olarak kullanıldığını ama halk dilinin başka eğilimler gösterebildiğini anlıyoruz." (Kaya 2018: 8)

Bu ifadelerin farklı şekillerde anlaşılıp çevrilmesi yazıtlardaki ikili anlamdan kaynaklanmaktadır. Orhun yazıtlarında "tengri" sözcüğünün yaratıcı anlamında kullanıldığı ifadelere birkaç örnek verilebilir. Kül Tigin yazıtının güney yüzünde, "Tengri yarlıkadukın için (...)" şeklinde bir cümle vardır ki Tekin bunu "Tanrı lütufkâr olduğu için (...)" şeklinde çevirmiştir (Tekin 2014: 23).

Tonyukuk yazıtının Batı yüzündeki ifadelerden yaratıcının lütfeden ve kıymet bilmeyeni cezalandıran özellikleri olduğunu görmekteyiz: "Tengri ança timiş erinç: Kan birtim, kanıngın konup içikding. İçikdiük için Tengri ölütmüş erinç. / Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür." (Ergin 2015: 96, 97).

Orhun yazıtlarından aktarılan örneklerde "tengri" kavramının çevrilmesinde araştırmacılar arasında bir ayrılık olduğu açıkça belli olmaktadır. Orkun'un, "Göge benzer, gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge Kağan" çevirisinde belki de Tanrı'nın bir oğlu olamayacağı düşüncesi söz konusu olabilir. Tekin bu konuda farklı bir görüşte olmalıdır ki aynı cümleyi "(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan" şeklinde çevirmiştir. Ergin de aynı cümleyi "Tanrı'dan olma" değil de "Tanrı gibi gökte olmuş" şeklinde çevirmiştir.

Türk mitolojik sisteminde Tanrı'nın bir oğlu olması görülmemiş bir şey değildir. Fuzuli Bayat'ın bu konuda aktardığı bazı inanışlar örnek teşkil etmektedir:

“Abakan Tatarlarının bir mitinde ateş hamisi, Tanrı’nın küçük oğlu olur. Beyaz bir kayanın üstüne yerleşen, beyaz bir sarayda yaşayan Koca Yıldırım Tanrısı’nın üç oğlu vardır. Büyük oğlu Güneş, ikinci oğlu Ay, küçük oğlu ise Ateş’tir” (Bayat 2005: 75).

Murat Adji, Tanrı Han’ın oğullarından ve bunlardan biri olan Geser’den söz etmektedir: “Kıpçakların ve onların ruhbanlarının, Tanrı Han’ın oğullarının varlığından haberdar olduğu konusunda şüphe edemeyiz. Onlardan biri, Geser” (Adji 2019: 203).

Eski Türklerde hâkimiyeti meşrulaştıran “kut”u veren Tanrı’nın, Türk milletine de kağanı verdiğini ve kıymet bilmeyince cezalandırdığına dair örnek yukarıda verilmişti. Öyleyse Bilge Kağan’ın kendini Tanrı tarafından gönderilen ve Tanrı’dan olma bir varlık olarak görmesi ihtimâl dâhilinde olmalıdır. “Tengri tek tengride bolmuş törük bilge kagan” ifadesini Kaya şu şekilde değerlendirmiştir:

“Tarihin en başından beri Türk kağanlığı Çin kağanlığına denk olma ilkesi ile kurulmuştu. Yalnız aralarında, Çin kağanlarının kendilerini göğün oğlu olarak ifade etmelerine karşın Türk kağanları gökten aldıkları kut ile devlet yönetirler. Burada ‘tengride bolmuş’ sözünde gönderme ve hatırlatma var.” (Kaya 2018: 8).

Bazı görüşler dikkate alındığında “tanrı” anlayışının evrensel anlamda yalnız “gök” ile ilişkilendirilmediğini görmekteyiz. Osman Karatay, Arapçada “yönetim” anlamına gelen “mülk” ve “yönetici” anlamına gelen “melik” sözcüklerinden yola çıkarak Türklerdeki “idi / ede”, “edgü”; İngilizce olup Germen köklere dayanan “god” (tanrı), “good” (iyi), “goods” (mal, meta) sözcükleri arasında anlam ilişkisini incelemektedir. Böylece yaratıcının aynı zamanda “iyi”, “mal, zenginlik veren”, “sâhip olan”, “yöneten” yönleri ortaya çıkmaktadır (Karatay 2017). Burada Türklerdeki “kut” anlayışına dikkat çekmek doğru olacaktır. Yönetimin kaynağı olan “tengri”, Türk kağanlarına kut vermekte ve onların yönetimine meşru kaynak olmaktadır. Belki de “tanrı gibi gökte olmuş” ifadesi bu anlayışa bir gönderme olabilir, “tanrı gibi yöneten” anlamında ele alınabilir. “Gök gibi, gökte olmuş Türk Bilge Kağan”, “Tanrı gibi yönetici olmuş” olarak değerlendirilebilir.

Yusuf Has Hacıp’in *Kutadgu Bilig* isimli eserinde kut kavramını karşılayan kişinin adının “Ay Toldı”, töre kavramını karşılayan kişinin adının “Kün Togdı” oluşu göksel kavramların önemini gösteriyor olmalıdır. Örneğin, “Oğuz” adının Ay Tanrısı inancıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Bayat 2004: 72). Hasan Aksoy da Chou dönemindeki tanrı inancının daha çok Güneş Tanrısı ile ilgili olduğunu ifade etmektedir (Aksoy 2018: 276). Bu noktada *Kutadgu Bilig*’deki sembolik isimlerin göksel olmasını ve kut ile töre kavramlarının bu sembolik isimlerle temsil edilmesini -yazıtlardaki “tengri teg tengride bolmuş törük bilge kagan” ifadesini de hesaba katarak- tesadüf olarak görmeyebiliriz. Bilge Kağan, Orhun yazıtlarında tanrısından aldığı “kut” a bir gönderme yapmış olmalıdır.

Tengri sözcüğüne ilgili olarak ortaya çıkan bu karmaşanın temel nedeninin örtmece kavramının hesaba katılmayışı olabileceği görüşündeyiz. Yazıtlarda açıkça tengri sözcüğünün farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Alıntılanan cümlelerden hem göğe hem de yaratıcıya rastlanmaktadır. İster “göğün oğlu”, ister “gökten olma” şeklinde anlaşılın, burada bir örtmece yapıldığı açıktır. Bu durumda da Türklerin yaratıcının adını saygısızlık yapmamak için anmadığı, ulaşılmaz, sonsuz gördüğü gökyüzü için kullandığı sözcüğü, adlarını bildiğimiz Ülgen, Kayra vb. isimler yerine kullanmış olabilir. Yazıtlardaki cümleler, yaratıcı yerine gökyüzü anlamında kullanıldığı yerleri anlamaya da müsaittir. Yazıtlara göre kişiöğlü gibi üstteki mavi gök de yaratılmıştır.

“Tengri” sözcüğünün birinci anlamının gökyüzü olduğunu düşünürsek yaratıcı anlamında kullanıldığında örtmece yapıldığını doğrulamış olabiliriz. Bunu

aydınlatabilmek için “tengri” sözcüğünün etimolojisini ele almak gerekir. Nitekim bu konudaki önemli bir görüş sözcüğün “değirmen” sözcüğüyle aynı kökten türediğiyle ilgilidir. Konuyu ele alan Eyup Sertaç Ayaz şu bilgileri vermektedir:

“İlk ve özgün anlamı ‘gökyüzü, sema’ olan tengri sözcüğü eski Türkçede ‘tagirman’ sözcüğünün de kendisinden türediği tagi- ‘döndürmek, çevirmek, kuşatmak’ daha eski bir türü olan *tanir- eyleminden -i eki ile türemiş türemiş bir ad olabilir: tanir- > tanri. İlk anlamı ‘gök’ olan tenri kelimesi ‘kuşatan’ anlamıyla her şeyi kuşatan, yüce ve aşkın anlamlarıyla kültle de bağlantılı olarak yaratıcı için kullanılmış olmalıdır.” (Ayaz 2020: 223).

“Tengri” ve “değirmen” sözcüklerinin aynı kökten gelmesi şu şekilde açıklanabilir: Değirmenin çeşitleri vardır: Yel değirmeni, buğday değirmeni ve su değirmeni. Bunlar enerji üretir, su taşır ve buğday öğütür. Böylece en önemli konularda insanlara bir anlamda nimet verir, üretir. Eski Türklerin algısında yaratıcı sonsuzdur; kuşatandır; yaratan, nimet verendir. Sonsuzluk, kuşaticılık, ulaşılmazlık gökyüzüyle de ilişkilendirilebileceğinden böyle bir örtmeceye başvurulmuş olmalıdır. Yukarıda da anlatıldığı üzere birçok toplumda gereksiz yere tanrı / tanrıların adını anma saygısızlık olarak algılanmaktaydı.

Doerfer “tengri” sözcüğünün genellikle “ilâh” yerine kullanıldığını ancak başka tabiat unsurlarına da “tengri” dendiğini belirtmektedir (Bilgin 2005: 191). Doerfer’in görüşü akla Kaşgarlı Mahmut’un yazdığı bilgileri getirmektedir. Çalışmanın başlarında da Divân’da tabiat unsurlarına “tengri” diyenlerin kâfir olarak adlandırıldığı ve Kaşgarlı tarafından kargışlandıkları aktarılmıştır. Doerfer bu anlayışa atfen böyle düşünmüş olmalıdır; ancak dağ, taş da birinci anlamı “gök” olan bir sözcükle nitelemiş olmak bir yozlaşmaya işaret ediyor olmalıdır.

Eski Türklerde gök aynı zamanda tanrının sarayı kabul edilmekteydi. Demir Kazık (Temür Kazguk), yaratıcının sarayı sayılıyordu (Esin 2001: 41). Gök olayları da inanılan tanrıyla ilişkilendirilmekteydi. Roux, Kaşgarlı Mahmut’tan yıldırım ve gök gürlmesi gibi olayların bizzat tanrı tarafından gerçekleştirildiğini aktarmakta ve bunların tanrının cezası gibi algılandığını belirtmektedir (Roux 2015: 73). Aktarılan inançlar, tanrı ile gök arasında sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Gökyüzü ve tanrı ilişkisi başka dinlerde de kendini gösterebilmektedir. Aksoy, milâttan önceki kaynaklara bakıldığında Çinlilerin en büyük tanrısının Gök Tanrı olduğunu, Çin toplumunda ziraatla meşgul olan insanların bereket tanrılarına inanırken aristokrat kesimin gök diniyle ilgili fikirler taşıdığını belirtmektedir. Ayrıca Aksoy, Hunların Kansu’daki başkentleri Ku-ts’an’ta bir gök tapınağı bulunduğunu, yaratıcıyı hem gök hem tanrı anlamına gelen “Tengri” sözcüğüyle ifade ettiklerini kaydetmektedir (Aksoy 2018: 276).

Bilgin, “Tengri kelimesi Köktürk yazıtlarında ‘gök, gökyüzü’, göğün rengi (maviliği) ve ‘tanrı’ anlamlarında kullanılmıştır” derken eski Türklerde göğün ve yerin bir tane yaratıcısı olduğunu ancak adının verilmediğini; eski Türk düşüncesinde gök ike tanrı arasında kesin bir ayırım yapılamadığını belirtmektedir (Bilgin 2005: 190).

Şine Usu yazıtındaki şu ifadelerde de tanrı yerine gök sözcüğünün kullanıldığını görmekteyiz: “...gök, yer emretti. Gök tutuverdi.” (Eroğlu ve Kılıç 2005: 759) Burada Kaşgarlı Mahmut’u doğrulayan bir ifade olduğunu söylemek de mümkündür. Açıkça görüldüğü üzere yazıtta yalnız göğün değil yerin de emrettiği anlaşılmaktadır. Böylece Kaşgarlı Mahmut’un, Türklerin belli dönemlerde göğe, yere tanrı demiş oldukları yönündeki ifadelerinin doğrulandığı söylenebilir.

Karakaş, Türklerin eski inançlarını oluşturan üç temel unsuru şu şekilde sıralamaktadır: Gök (tengri), Yer / Sular, Ata kültürü (Karakaş 2014: 464). Ayrıca Karakaş gök ve tanrı ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Türkler tanrı düşüncesinin ortaya çıkışı onların maddî gökyüzünü evrenin yaratıcısı yüce varlık şeklinde telâkki etmeleriyle başlamıştır. Orta Asya’nın bozkır Türk toplulukları hayat tarzları olan yarı göçebe atlı çoban kültürü içerisinde, yaşamlarını en çok etkileyen tabiat ve iklim şartlarının kaynağını gökyüzü addedip ona semavî bir yüce tanrı misyonu yüklemiş olmalıydılar. Türklerin (Gök Tanrı) adını verdikleri bu cismanî ilâhî güç ise zamanla soyuttan somuta bir tekâmül göstererek maddî gökten ayrılmış, her şeyde hâkim olan mutlak bir varlığa dönüşmüştür.” (Karakaş 2014: 465).

Eliade, eski Türklerin (ayrıca Samoyed, Çukçi, Tunguzların) inanışlarında bir büyük Gök Tanrısı tanındığını, ona tapıldığını, hatta bazı zamanlarda bu tanrının adının “gök” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Eliade 1999: 27).

Bütün bu aktarılan görüşler de tanrı ve gök ilişkisine işaret etmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere gökyüzünün kendisine ilâh diye tapınma durumu söz konusu olabildiği gibi, tanrı ve gök birbirine ululuk ilişkisi bakımından benzetilerek “tengri” sözcüğü örtmece olarak da kullanılmış olabilir.

İslâm sonrası dönemde gök veya gök-tanrı düşüncesinin kendini “felek” sözcüğünde devam ettirdiği söylenebilir. Bu kavram edebiyatta gök, gökkubbe, gökyüzünü ifade etmekte ve çarh, asuman, sipihr, gerdün, fezâ sözcüklerini de karşılamaktadır. (Kurnaz 1995: 306). Edebî metinler incelendiği zaman başa gelen özellikle kötü olaylar sonrasında feleğe söylenme, isyan etme söz konusudur ki sanki felekle değil de tanrıyla iletişim vardır. İslâm dininde veya diğer dinlerde tanrıya isyan, söylenme ve onu kötüleme olumsuz karşılanabileceği için onun yerine eski inançların bir devamı olarak felek kullanılmış olmalıdır.

Büşra Karasu’nun, Amasyalı Münîr’in mersiyesinden hareketle feleğe dair tespit ettiği bazı özellikler bunlardır:

1. “Felek vefasızdır.”
2. “Feleğin işleri doğru, düzgün ve akıl kârı değildir.”
3. “Felek, cihan halkını onların canını almak için sürekli gözetlemektedir.”
4. “Feleğin yüksek olmasının, yükseklerde bulunmasının sebebi insanlara cefa okları atmasıdır.”
5. “Felek, insan yiyerek yani onları öldürerek beslenir.”
6. “Felek, insanları zehirleyen bir akreptir.” (Karasu 2019: 141-143)

Bu özelliklere göre tanrı / tanrılar için artık gök yerine felek sözcüğü kullanılarak örtmece yapıldığı anlaşılmaktadır. İnsanların ölümüne, yaşamına, zehirlenmesine, vefasızlığına, akıl kârı işler yapmamasına bakılacak olursa bunun doğrudan gökyüzüne söylenmediğini düşünmek daha doğru olabilir. Demek ki burada aynı zamanda bir bağdaştırmacılık söz konusudur; eski inanışlar farklı sözcüklerle devam ettirilmiştir.

Sonuç

Örtmece ve tabu sözler, bütün dillerde örneklerine rastlanabilecek sözlerdir. Korkulan, saygı duyulan, iğrenilen, herhangi bir nedenle doğrudan anılması hoş olmayan varlık, olay ve durumların güzel veya kötü adlandırma yoluyla gizlenmesine ihtiyaç

duyulmaktadır. Saygı duyulan ve korkulan varlıkların başında gelen tanrı veya tanrıların isimleri de gizlenebilmektedir.

Eski Türkler inançları gereği bir yaratıcının, var edenin olduğuna inanır ancak adını zikretmekten kaçınırdı. Bunun yerine örtmeceye başvurmuş olması doğal karşılanabilir. Yüzyıllardan beri yozlaşma ve araştırmacıların farklılaşabilen algıları neticesinde toplumun inandığı ilâh "gökyüzü" olarak görülebilmiştir. Her ne kadar sonradan göğe, tabiat unsurlarına "tengri" denen dönemler olmuşsa da eski devirlerde örtmeceye başvurularak yaratıcının ismi yerine tengri kullanılmış olabilir. İslâm sonrası dönemlerde de bunun izlerine rastlamak mümkündür. Dua ederken başlarını göğe kaldıran, ellerini göğe doğrultan insanlar, yazdıkları şiirlerde de hoşlanmadıkları durumu Arapça bir sözcük olan "felek" (gökyüzü) kavramına yüklemişlerdir ki bu da ilâh yerine kullanılmış bir örtmece olmalıdır.

Kaynakça

- Adji, Murat (2019). *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (Çev. Zeynep Özer Bağlan). İstanbul: Doğu Kitabevi
- Aksan, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dilbilim 1,2,3. Ciltler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Hasan (2018). İslâm Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4 (2), 275-288.
- Ayaz, Eyup Sertaç (2020). Köl Tigin (K 10) Yazıtındaki Öd T(e)ngri Yasar Kişi Oğlu Koop Ölg(e)li Törüm(i)ş Cümlesi Üzerine. *The Journal of Social Science*, 4 (7), 219-225.
- Aydın, Nafiz (2013). *Büyük Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayat, Fuzuli (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam.
- Bayat, Fuzuli (2004). Uz, Ğuz, Oğuz Kavim Adının Etimolojisi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 3, 71-77.
- Bilgin, Azmi (2005). 'Gök Tanrısı' Terimi Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 189-197.
- Bozkurt, Fuat (2012). *Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk, Türk Dili Divanı*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Çelik, Cengiz (2011). Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Demirci, Kerim (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*, (Çev: İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ergin, Muharrem (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, Türker ve Kılıç, Hatice (2005). Türk İnançları ve İnanışlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 49, 749-770.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş Toplu Eserler 1*. İstanbul: Kabcacı.
- Guliyev, Rehman (2011). Tanrıçılık ve Tanrı Kelimelerinin Leksik Anlamı. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Temmuz-Aralık (Azerbaycan Özel Sayısı-II), 95-101.

- Giampieri, Patrizia (2017). Taboo Language and Censorship in the Italian Dubbing of 'Ted 2'. *Lingue e Culture dei Media, Milan: Rivista dell'Universita degli Studio di Milano*, 1 (2), 64-88.
- Karabulut, Ferhat ve Ospanova, Gulmira (2013). Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2 (2), 122-146.
- Karakaş, Selim (2014). Türklerin Orijinal Dilleri Meselesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 463-477.
- Karasu, Büşra (2019). Feleğe İsyân-Kadere Rıza: Amasyalı Müniri'nin Mersiyesinde Felek Feleğe Dair Söylem Biçimleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (1), s. 139-146.
- Karatay, Osman (2017). Türk ve Tanrı: Dilin Söyledikleri. *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, Editör: Alpaslan Ceylan, Ankara: Berikan Yayınevi, 621-630.
- Kaya, Mehmet Levent (2018). *Bilge Yazıtlar Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk'un Yazdırdığı Yazıtların Bölgenin Yaşam Biçimi Bağlamında Yörüşü*. Ankara: Kitap Otağı.
- Kurnaz, Cemal (1995). Felek (Edebiyat). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul, 306-307.
- Orkun, Hüseyin Nâmık (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev: Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Bilge Su.
- Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

Elektronik Kaynakça

- Lindsay, William Crawford (1872). "Etruscan Inscriptions". (WEB: <https://archive.org/details/etruscaninscript00crawrich/page/n3/mode/2up>, erişim: 15.08.2020, GMT+3 23:50)
- Richter, Joannes. "The Sky-God Names and the (Correlating) Personal Pronouns". (WEB: https://www.academia.edu/35136439/The_Sky_God_Names_and_the_Correlating_Personal_Pronouns, erişim: 15.08.2020, GMT+3 23:49).

